

Uydurma erməni soyqırımının anatomiyası

“Erməni məsələsi”ndən “erməni soyqırımı”na qət edilən yol

“Erməni məsələsi” Osmanlı imperiyasını bölüşdürmək məqsədilə Avropa dövlətləri tərəfindən gündəliyə gətirilən “Şərqi məsələsi”nin tərkib hissəsi olaraq XIX əsrin ikinci yarısında Avropa dövlətləri tərəfindən ortaya atılmış, 3 mart 1878-ci il tarixli San-Stefano müqaviləsində və 13 iyun 1878-ci il tarixli Berlin Konqresində rəsmiləşdirilmişdir. Türkiyədə ermənilərin yaşadığı vilayətlərdə islahatlar aparılmasını təsbit edən bu qərarlar, əslində maraqlı dövlətlərə Türkiyənin daxili işlərinə qarışmaq və erməniləri silahlı üsyanlara təhrik etmək üçün fürsət vermişdi. Bir-birinin ardınca erməni siyasi partiyaları yaranmış, silahlı dəstələr meydana çıxmışdı. XIX əsrin 90-cı illərindən etibarən ermənilərin kompakt yaşadıqları ərazilərdə aramsız silahlı üsyanlar baş qaldırmışdı.

XX əsrin əvvəllərində Yaxın Şərqdə öz nüfuz dairəsini genişləndirmək uğrunda böyük dövlətlər arasında mübarizə kəskinləşmişdi. Bu regionda İngiltərənin, Fransanın, Rusiyanın, ABŞ-ın, Almaniyanın xüsusi marağı var idi.

Birinci Dünya müharibəsi zamanı Almaniya ilə müttəfiq kimi çıxış edən Türkiyənin vəziyyəti ağırlaşmışdı. Rusiyanın boğazlara və Konstantinopola (İstanbul) yiyələnmək uğrunda mübarizəsi yenidən baş qaldırmışdı və “şərqi məsələsi” öz xeyrinə həll etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu.

1913-cü ildə Rusiya “məzlum ermənilərin” müdafiəsi uğrunda açıq çıxış edərək Türkiyənin şərqi vilayətlərində islahatlar keçirilməsi tələbini irəli sürmüşdü. Türkiyə hökuməti 1914-cü il yanvarın 26-da islahatlar haqqında saziş imzalamağa məcbur olmuşdu. Həmin sazişə görə, ermənilərə xarici dövlətlərin, birinci növbədə Rusiyanın nəzarəti altında idarəetmə, dil, hərbi mükəlləfiyyət və s. sahələrdə geniş muxtariyyət verilirdi. Rus-türk müharibəsindən faydalanaraq ermənilər Türkiyənin 6 vilayətində “Qərbi Ermənistan” dövləti yaratmaq istəyirdilər.

Müharibə başlamazdan xeyli əvvəl çar Rusiyası özünün Yaxın Şərqi siyasətində azsaylı xalqlar faktorundan məharətlə istifadə etmişdi. Türkiyədə yaşayan ermənilər, aysorlar, yunanlar Rusiyanın simasında Osmanlı imperiyasını diz çökdürəcək bir qüvvəni görürdülər. “Birinci Dünya müharibəsi ərzində bu xalqların nümayəndələri rus hökumətindən onları silahlandırmağı xahiş edir və vəd edirdilər ki, ilk çağırışda türklərə qarşı könüllü dəstələr təşkil edəcəklər

1914-cü ilin sonunda Qafqazda tərkibində 10 min silahlını birləşdirən dörd könüllü erməni drujinası yaradılmışdı və onların Şərqi Anadoluya hücumundan ruhlanan Türkiyə erməniləri “Qərbi Ermənistan”ı azad edib müstəqil dövlət qurmaq fürsətini əldən verməmək üçün hər yerdə silahlı basqınlar edərək türkləri qırıb məhv etməyə başlamışdılar.

Bu haqda çoxlu faktlar mövcuddur. Qərb tarixçisi Stenford C. Şou yazır: “Erməni könüllülərinin köməyi ilə rus ordusu Van istiqamətində hücumu keçərək mayın 14-də oranı tutan kimi 2 gün ərzində yerli müsəlman əhalisini kütləvi surətdə qırmağa başladılar... Rusların himayəsi altında Vanda erməni hökuməti qurulmuşdu (halbuki müharibənin əvvəlində vilayətdə ermənilər 42,3 %, yəni 33789 nəfər təşkil etmişdir – yəni orada). İyulun ortalarında hər tərəfdən 250 min erməni Vanda toplanmışdı.”

Türkiyə hökuməti məcburiyyət qarşısında qalıb ermənilərin türk ordusuna arxadan zərbəsinin qarşısını almaq məqsədilə müharibə rayonundan erməniləri ölkənin içərilərinə köçürmək haqqında qərar qəbul etmişdi. Hər cür hazırlıqdan sonra, mühafizə dəstələrinin müşayiəti ilə mayın 28-də köçürmə işlərinə başlanmışdı. Köçürmə şərtləri ədalətli idi və hər bölgəsindən kənarında yaşayan ermənilərə şamil edilməmişdi. Bu o demək idi ki, Osmanlı dövləti ermənilərə qarşı ədalətlə davranmışdı.

Ermənilər hər il aprelin 24-nü “soyqırım günü” kimi qeyd edərək iddia edirlər ki, guya həmin dövrdə türklər 1,5 milyon erməni qırılmışlar. Əslində isə həmin gün sadəcə olaraq İstanbulda və digər şəhərlərdə türklərə qarşı xəyanət edən erməni təşkilatlarının təcili olaraq bağlanması, onların rəhbərlərinin həbs edilməsi və sənədlərin ələ keçirilməsi haqqında daxili işlər naziri əmr vermişdi. Bundan sonra 2345 erməni xəyanətə görə həbs edilmişdi. Maraqlı orasıdır ki, bu əmrin verilməyindən əvvəlcə xəbər tutan Eçmiədzin katolikosu aprelin 22-də ABŞ prezidentinə teleqram vurmuşdu ki, erməniləri “türk fanatizminin özbaşınalığından xilas etsin.” Həmin teleqram aprelin 24-də, yəni əmr verilən günü artıq ABŞ prezidentinə çatmışdı.

Əslində, ermənilər aprelin 24-nü ona görə “soyqırım günü” kimi qeyd edirlər ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz köç haqqında qərardan sonra onların “Qərbi Ermənistan” dövlətini yaratmaq istədikləri 6 vilayətdə (Ərzurum, Van, Bitlis, Xarput, Diyarbəkir, Sivas) onsuz da azlıq təşkil edən ermənilərin sayı minimuma endirilmişdi. Yəni onların “Böyük Ermənistan” dövləti yaratmaq iddiaları puça çıxmışdı.

Əgər 1915-ci ildə Şərqi Anadoluda ermənilərə qarşı soyqırım törədilmiş olsaydı, məntiqlə həmin ərazidə ermənilərin kökü kəsilmiş olmalıydı. Lakin istər Şərqi Anadolunun rus işğalı dövründə, istərsə də 1917-ci il inqilabından sonra rus qoşunlarının geri çəkilməsindən sonra ermənilər türklərə qarşı əsl soyqırım törətmişlər.

Sovet hökuməti 1917-ci il dekabrın 29-da “Türkiyə Ermənistanı” haqqında dekret qəbul etmişdi. Əgər

ermənilər Türkiyədə “soyqırma” məruz qalmış olsaydılar və yaxud həmin ərazilərdən təmizlənmiş olsaydılar onda belə fərman verməyə heç ehtiyac belə qalmazdı. Bu dekret “Qərbi Ermənistan” dövləti yaratmaq üçün ermənilərin iştahını artırmışdı. Ermənilər 1918-20-ci illərdə fasilələrlə Ərzurumdan tutmuş Qars vilayətindəki böyük bir ərazidə türklərə qarşı soyqırım həyata keçirmişdilər. Məcburiyyət qarşısında qalan türk ordusu iki ildə iki dəfə həmin əraziləri erməni silahlı qüvvələrindən təmizləmişdi.

1921-ci ildə Qars müqaviləsinin imzalanmasından sonra Türkiyə ilə Ermənistan arasında mehriban qonşuluq münasibətləri yaranmışdı. Həmin vaxtlarda rəsmi Ermənistan heç vaxt Türkiyəyə qarşı hər hansı iddia irəli sürməmişdi. “Erməni soyqırımı” iddiası erməni lobbisinin və Türkiyəyə qarşı təzyiq göstərmək, onu nədəsə güzəştə getməyə vadar etmək istəyən dövlətlər tərəfindən vaxtaşırı olaraq qabardılır.

Bəs Türkiyədə nə qədər erməni qırılmışdır?

1915-ci ildə Türkiyədə yaşayan ermənilərin kütləvi surətdə qırılması iddiasının əsl müəllifləri ermənilər deyil. Birinci Dünya müharibəsi dövründə Osmanlı imperiyasını parçalamaq istəyən xristian dövlətlərinin missionerləri ilk dəfə belə bir iddia ilə çıxış etmişlər. Bəs həmin dövrdə erməni tədqiqatçıları Türkiyədə nə qədər erməninin qırıldığını iddia etmişlər? Bu suala cavab vermək üçün öncə Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində Türkiyədə nə qədər erməninin yaşadığını müəyyən etmək lazımdır.

1914-cü ildə Tiflisdə dərc olunan “İmperator Rus Coğrafiya Cəmiyyətinin Qafqaz bölməsinin xəbərləri” seriyasının XXII cildinin 2-ci buraxılışı toplusunda A. Arakelyanın 22 may 1913-cü ildə adıçəkilən cəmiyyətin ümumi yığıncağında etdiyi məruzəsinin mətni çap olunub. Məruzə belə adlanır: “Kiçik Asiyanın erməni əhalisinin statistikasi”. Saxta “erməni soyqırımı”nı təsdiq etmək üçün ermənilər yüzlərlə əsər dərc etmiş, həmin əsərlərin yazılmasında minlərlə “mənbələrə” istinad edilmişdir. Ancaq “erməni soyqırımı” ilə bağlı əsərlərin heç birində A. Arakelyanın yuxarıda adı çəkilən məqaləsinə istinad edilməmişdir. Səbəbi aydındır. Çünki A. Arakelyan 1913-cü ildə həmin məqaləni yazanda Birinci Dünya müharibəsi başlamamışdı və xristian missionerlərinin Türkiyədə ermənilərin “soyqırım”a məruz qoyulduqlarını iddia edəcəklərini ağına belə gətirə bilməzdi.

1877-78-ci illər müharibəsindən sonra imzalanan Berlin traktatının 61-ci maddəsinə əsasən Osmanlı dövlətinin 6 vilayətində (Ərzurum, Van, Bitlis, Xarput yaxud Mamurətül-Əziz, Diyarbəkir və Sivas) ermənilərə muxtariyyət verilməsi üçün islahatlar keçirilməsi nəzərdə tutulurdu. İslahatların keçirilməsi tələbinə bəhanə isə Türkiyədəki erməni patriarxlığının yuxarıda adları çəkilən vilayətlərdə guya əhalinin böyük əksəriyyətinin ermənilərdən ibarət olması barədə Berlin konqresinə təqdim etdiyi sənəd olmuşdu. Statistik hesabat şəklində təqdim olunan həmin sənədlərdə göstərilmişdi ki, guya adı çəkilən 6 vilayətdə 1 milyon 639 min, digər vilayətlərdə 935 min, Türkiyənin Avropa hissəsində isə 195 min erməni yaşayır. Üst-üstə Osmanlı imperiyasında 2 milyon 760 min erməninin yaşadığı iddia edilirdi.

Bəs bu rəqəm haradan götürülmüşdü? 1844-cü ildə keçirilən siyahıyaalma zamanı Osmanlı hökuməti 14 yaşdan yuxarı, 70 yaşdan aşağı 600 min erməninin yaşadığını müəyyən etmişdi. 1854-cü ildə Parisdə dərc etdirdiyi kitabında Ubcini xərac verən ermənilərin sayını mexaniki olaraq 4-ə vurmaqla, Türkiyədə 2,4 milyon ermənilərin yaşadığını iddia etmişdi. Bu rəqəmi erməni patriarxlığı əsas götürmüş, sadəcə olaraq, aradan keçən 25 ildə ermənilərin 360 min nəfər artmasını ehtimal edərək, Berlin konqresində 2,76 milyon erməninin yaşadığını iddia etmişdi.

Osmanlı hökuməti isə Berlin konqresinin tələbinə əsasən islahatlar keçirilməsi tələb olunan Şərqi Anadolunun 6 vilayətinin heç birində ermənilərin çoxluq təşkil etmədiyinə dair rəsmi statistik rəqəmləri ortaya qoymuşdu. A. Arakelyan yazır ki, o, həmin məqaləsində Türkiyə, Avropa və erməni mənbələri vasitəsilə dəqiq olmasa da, heç olmazsa təqribi olaraq Asiya Türkiyəsində, xüsusən də islahatlar keçirilməsi tələb olunan 6 vilayətdə ermənilərin sayını müəyyən etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur.

Müəllif əvvəlcə 1878-ci ildə erməni patriarxlığı tərəfindən Berlin konqresinə ermənilərin sayı barədə təqdim edilən və yuxarıda qeyd olunan statistik rəqəmləri sadalayır. Sonra o, 1892-94-cü illərdə Vital Cuinetin Parisdə dərc edilən dörd cildlik “Sarı kitab”ından ermənilərin sayı barədə statistik rəqəmləri təqdim edir. 12 il Türkiyədə ermənilərin yaşadığı ərazilərdə ekspedisiya aparan V. Cuinet Şərqi Anadolunun 6 vilayətində 666435, digər ərazilərdə isə 448576 erməninin, yəni Kiçik Asiyada cəmi 1115011 erməninin yaşadığını təsbit etmişdi.

Məqalə müəllifi A. Arakelyan yazır ki, alman missioneri Iohann Lepsiusun 1913-cü ildə “Der Christliche Orient” jurnalında dərc etdirdiyi məqaləsində isə Asiya Türkiyəsində yaşayan ermənilərin sayı 1181066 nəfər göstərilmişdir. O cümlədən:

- 1) Eçmiədzin ermənilər 995.479 nəfər
- 2) Katolik ermənilər 89.746 nəfər
- 3) Protestant ermənilər 95.841 nəfər

Nəhayət, A. Arakelyan yenidən erməni mənbələrinə müraciət edir. O göstərir ki, 1912-ci ildə Balkanlarda müharibənin başlanması yenidən erməni məsələsini gündəliyə gətirmişdir. Türkiyə tərəfi bir daha erməni əhalisinin sayının islahatlar aparmaq üçün yetərli olmadığını iddia etmişdir. Bundan sonra Türkiyədəki erməni patriarxı (xatırladıq ki, ermənilər bir qayda olaraq həm də kilsələrdə siyahıya alınmışdılar) ermənilərin sayı barədə daha dəqiq statistika təqdim edir. Həmin statistika görə, 6 vilayətdə ermənilərin ümumi sayı 1018000 nəfər olmuşdur.

O cümlədən, Ərzurum vilayətində 215 min, Vanda 185 min, Bitlisdə 180 min, Xarputda 168 min, Diyarbəkirdə 105 min, Sivasda 165 min erməni yaşamışdır.

Məqalə müəllifi qeyd edir ki, 6 vilayətdə yaşayan ermənilərin sayının üzərinə Kilikiyada (yəni Adana və Hələb vilayətlərində), habelə, İstanbulda və digər yerlərdə yaşayan ermənilərin sayı gəlinərsə, onda Türkiyə imperiyasında ermənilərin sayı böyük ehtimalla 1,5 milyona çata bilər.

Əslində, rəsmi Türkiyə statistikasına bu rəqəmin də xeyli dərəcədə erməni patriarxı tərəfindən şişirdilmiş olduğunu sübut etmişdir. Bununla belə, yekun qənaət belədir ki, Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində Osmanlı Türkiyəsində təqribən 1,3 milyon erməni yaşamışdır.

Erməni tarixçiləri göstərir ki, Birinci Dünya müharibəsi dövründə Türkiyəyə hücum edən rus ordusunun tərkibində 250 min erməni var idi. Üstəlik 10 min döyüşçüdən ibarət dörd erməni könüllü dəstəsi yaradılmışdı. Türkiyənin içərilərində yaşayan ermənilər gizli silahlı dəstələr təşkil edərək, arxadan türk ordusuna zərbələr endirir, təxribatlar törədirdilər. Ümumiyyətlə, müharibə zamanı Rusiya 12 milyon, Fransa 1 milyon, Böyük Britaniya 0,6 milyon, Almaniya 1,473 milyon əsgər itirmişdi. Təbii ki, ermənilərin yıqcam yaşadıkları ərazilərdə gedən döyüşlər zamanı ermənilər də tələf olmuşlar. ABŞ mütəxəssisləri Castin və Karolin Makkartilərin qənaətlərinə görə, üst-üstə Birinci Dünya müharibəsi ərzində və milli mücadilə illərində Türkiyə ərazisində 2,5 milyon müsəlman və 600 min erməni qırılmışdır.

Ermənilərin itkilərinin sayını Türkiyə ərazisində müharibəyədək yaşayan 1,3 milyon erməninin sayından xarici ölkələrə mühacirət edən ermənilərin sayını çıxmaqla müəyyən etmək olar. Statistik məlumatlara görə, müharibə ərəfəsində və ondan sonra xarici ölkələrə mühacirət edən ermənilərin sayı aşağıdakı kimidir: Rusiyaya (o cümlədən Cənubi Qafqaza) 420 min, Fransaya 35 min, Kanadaya 1244, ABŞ-a 34136, Yunanıstana 42200, Bolqarıstana 15 min, Kiprə 2500, digər Avropa ölkələrinə təqribən 50 min erməni köçmüşdür. Erməni tədqiqatçısı Riçard Hovannisyana görə, müharibədən sonra Suriyada 100 min, Livanda 50 min, İordaniyada 10 min, Misirdə 40 min, İraqda 25 min, İranda 50 min erməni mühaciri qeydə alınmışdır. Bütün bu rəqəmləri üst-üstə gəldikdə 875 min nəfər edir. Bu rəqəmin üzərinə Türkiyədə qalan 123 min erməninin sayını əlavə etsək, cəmi 998 min nəfər edir. Deməli, 1,3 milyon ermənidən təqribən 1 milyonu sağ qalmışdır.

Türk Tarix Qurumunun keçmiş başkanı Yusif Halacoğlu Osmanlı arxivlərinə istinadən belə nəticəyə gəlmişdir ki, ermənilərin köçürülməsi zamanı hücumlara məruz qalaraq öldürülən ermənilərin sayı təqribən 8,5 min nəfər olmuşdur. Qalan ermənilər döyüş cəbhələrində əllərində silah türklərə qarşı vuruşarkən öldürülmüşlər.

Deməli, 1,5 milyon erməninin Türkiyədə “soyqırımın” məruz qoyulması iddiası cəfəngiyyatdan başqa bir şey deyil. Ümumiyyətlə, Birinci Dünya müharibəsi dövründə Türkiyədə ermənilərin “soyqırma” məruz qoyulmaları barədə həmin dövr erməni müəllifləri hər hansı fikir söyləməmişlər.

“Erməni soyqırımı”nın ideya müəllifləri kimlərdir?

Qərb dövlətləri və Rusiya Osmanlı İmperiyasını parçalamaq üçün 19-cu əsrin əvvəllərindən etibarən müxtəlif planlar cızır, həmin planları həyata keçirmək üçün yollar axtarırdılar. Osmanlı hökumətinin daxili işlərinə müdaxilə etmək üçün ən tutarlı vasitə kimi Türkiyədə yaşayan xristian azlıqların mənafeyinin “müdafiəsi” məsələsi qabardılırdı. İmperiya ərazisində aysorlar, yunanlar, xristian ərəblər yaşasalar da, erməni azlığı daha çox diqqəti çəkirdi. Bu, onların xarakterindən - satqınlığından, şəraitə uyğun olaraq din və məzhəblərini dəyişmək xislətindən irəli gəlirdi.

Anadoluya yeridilmiş xristian missionerləri ermənilərin bu xüsusiyyətlərindən istifadə edərək, onları himayə etmək adı altında Osmanlı hökumətinə qarşı silahlı mübarizəyə hazırlayırdılar. Qriqorian erməniləri fransızlar katolik, ruslar pravoslav, ingilislər isə protestant kilsəsinin himayəsinə girməyə çağırırdılar. Kim daha çox pul buraxırdısa, ermənilər də həmin istiqamətə meyillənirdilər. Amerikalı missionerlər hələ 19-cu əsrin əvvəllərindən etibarən erməniləri protestant xristiana çevirmək üçün daha çox vəsait buraxır, məktəblər açır, millətçilik ideyalarını daha geniş şəkildə təbliğ edirdilər. 19-cu əsrin sonlarından etibarən missionerlər protestantlığı qəbul etmiş erməni gənclərinin Amerikada təhsil almaları və ticarətlə məşğul olmaları üçün xüsusi şərait yaradırdılar. ABŞ-da antitürk kampaniyası ilə məşğul olan erməni koloniyası beləcə yaradılmışdı. Ermənilərin 1896-cı il üsyanlarından sonra isə alman və ingilis missiyaları da bölgədə yerləşərək erməniləri Türkiyə əleyhinə təşviq edirdilər.

1877-1878-ci illər Rusiya-Türkiyə müharibəsindən sonra “erməni məsələsi”nin gündəliyə gəlməsi və Şərqi Anadoluda ermənilərə muxtariyyət verilməsi barədə Berlin müqaviləsinin imzalanmasından sonra erməni silahlı dəstələrinin təşkil edilməsi, onların üsyana hazırlanması üçün Rusiya və Avropa dövlətləri gərgin səy göstərirdilər. “Daşnaksütyun” və “Hnçak” partiyaları da Anadoluda gizli silahlı dəstələr təşkil edirdilər.

XIX əsrin sonlarından etibarən Anadoluda bir-birinin ardınca baş qaldıran erməni üsyanları xarici ölkələr tərəfindən qızışdırılır, ermənilər silahla və pulla təchiz edilirdilər. Belə bir şəraitdə ermənilərin Anadoluda müstəqil dövlət yaratmaq niyyətləri ilə Türkiyəni parçalamaq istəyən böyük dövlətlərin məqsədləri üst-üstə düşürdü. Türkiyədə fəaliyyət göstərən diplomatik nümayəndəliklərin başçılarına göstəriş verilmişdi ki, türklərin “qanıçən”, “cəllad” obrazının yaradılması üçün bütün mümkün vasitələrdən istifadə etsinlər. Erməni üsyanlarını alovlandırmaq və türkləri əks tədbirlər görməyə vadar etmək məqsədilə kütləvi qırğınlar törədilməsi də həmin planın tərkib hissəsi

idi. Birinci Dünya müharibəsinin başlanması və Türkiyənin bu müharibəyə təhrik edilməsi onu parçalamaq istəyən dövlətlərin əlinə gözəl fürsət vermişdi. Ermənilər həm Avropada, həm də Rusiyada türklərə qarşı vuruşmaq üçün səfərbər edilirdilər. Erməni mənbələrinin etiraf etdiyinə görə, təkcə Qafqaz cəbhəsində 150 mindən artıq erməni rus ordusunun tərkibində vuruşurdu. Qafqaz canişininin xeyir-duası ilə yaradılan və tərkibində təqribən 50 min könüllü erməni birləşdirən 4 silahlı birləşmə isə İrəvan və Cənubi Azərbaycan istiqamətindən Türkiyənin üzərinə hücumla keçmişdi. Rus qoşunlarının irəliləməsindən istifadə edən ermənilər Şərqi Anadolunun hər yerində türklərə qarşı kütləvi qırğınlar törədirdilər. Xarici mətbuat isə hər yerdə “məzlum xristian ermənilərin” kütləvi surətdə məhv edilməsi barədə uydurma məqalələr dərc edirdi.

“Erməni soyqırımı”nın həyata vəsiqə almasında o dövrdə Türkiyədə fəaliyyət göstərən diplomatların və xristian missionerlərinin müstəsna “xidmətləri” olmuşdur. “Erməni soyqırımı” (hərçənd ki, “soyqırım” (yaxud “genosid”) beynəlxalq hüquq termini kimi 1944-cü ildən işlənir. Hitler rejiminin yəhudilərə qarşı törətdiyi kütləvi qırğınlar soyqırım adlandırılmışdır) kimi bu gün bəşəriyyətə təqdim olunan “erməni qırğınları” ideyasının xaç atası 1913-1916-cı illərdə ABŞ-ın Türkiyədə səfiri olmuş Henri Morqentau (1856-1946) sayılır. Osmanlı İmperiyasının parçalanmasında maraqlı olan ABŞ-ın prezidenti Vudro Vilson H. Morqentaunu səfir təyin edərkən demişdi: “Tezliklə ondan əsər-ələmət qalmayacaq ki, onu Türkiyə adlandırmaq mümkün olsun”. İstanbula gələn kimi, H. Morqentau erməni liderləri və komitəçiləri ilə əlaqə qurur, onları silahlı mübarizə aparmağa şirnikləndirir. O, erməni komitəçilərindən Arşak Şmavonyanı özünün birinci köməkçisi və tərcüməçisi, Hakop Andonyanı isə katib təyin etmişdi. H. Morqentau ABŞ-ın Türkiyədəki konsulluqlarının, xristian missionerlərinin, erməni komitələrinin uydurduqları yalanları və dərc etdirdikləri böhtanların bir nüsxəsini Vaşinqtona göndərirdi. O, yalan məlumatları ilə ABŞ-ı müharibəyə cəlb etmək məqsədi güdürdü. ABŞ-a qayıtdıqdan sonra o, həmin uydurma sənədlər əsasında “Səfir Morqentaunun xatirələri” kitabını dərc etdirir. Həmin kitabda o, 600 mindən 1 milyonadək erməninin məhv edildiyini iddia etmişdir. Həmin dövrdə Türkiyə Teleqraf Agentliyinin müdirinin erməni olması nəzərə alınsa, ermənilərin və onların havadarlarının yalan məlumatlarla dünya ictimaiyyətini necə asanlıqla aldada bildiklərini təsəvvür etmək olar.

Məşhur ingilis tarixçisi Arnold Toynbi (1889-1975) də uydurma soyqırımın ideya müəlliflərindən hesab olunur. 1916-cı ilin fevralında A.Toynbi Lord Bricin razılığı ilə onun adından dünyanın müxtəlif ölkələrin və bütün erməni komitələrinə müraciət edir ki, ona antitürk məzmunlu məlumatlar təqdim etsinlər. Mənbələri göstərilmədən A. Toynbinin ünvanına həddindən artıq məlumatlar göndərilmişdi. 1916-cı ilin may ayında A. Toynbi məktubla Lord Bricə müraciət edərək “erməni sənədləri”nin çapına nəşriyyatdan icazə aldığını bildirir və ondan xahiş edir ki. Həmin sənədlərin onun lordun özü tərəfindən incələndiyini və şübhə doğurmadıqlarını nəşriyyata bildirsin.

Beləliklə, ermənilərin və ermənipərəst mənbələrin yoxlanılmamış məlumatları əsasında İngiltərə hökumətinin adından ilk “Mavi kitab” – “Ermənilərə qarşı vəhşiliklər, xalqın məhv edilməsi” adı ilə nəşr edilir. Maraqlıdır ki, A.Toynbinin sağlığında bir daha təkrar çap olunmayan həmin “Mavi kitab”ı ABŞ-dakı erməni nəşriyyatı müəllifin ölümündən sonra bir sıra saxta sənədlərlə “zənginləşdirərək” çap etməklə ona yeni süni nəfəs vermişlər.

“Erməni soyqırımı”nın digər xaç atası İohann Lepsius (1858-1926) sayılır. Alman protestantı, şərqsünas İ. Lepsius missioner kimi Şərqi Anadolunu gəzib dolaşmış, 1896-cı ildə “Ermənistan və Avropa” kitabını dərc etdirmişdir. O, 1914-cü ildə Berlində “Alman-Erməni Cəmiyyəti”ni yaratmışdır. Cəmiyyətin məqsədi Şərqi Anadoluda Almaniyanın təsirini artırmaqdan ibarət olmuşdur. İ. Lepsius 1916-cı ildə “Türkiyədəki erməni xalqı haqqında hesabat” kitabını əlyazma şəklində çap etdirir və missionerlərə göndərir. Onun 1919-cu ildə “Almaniya və Ermənistan” kitabı dərc edilir. İ. Lepsius 1921-ci ildə Berlində Tələt paşanın qətlilə bağlı keçirilən məhkəmə prosesində şahid qismində çıxış etmişdir. İ. Lepsiusun 46 cildlik şəxsi arxivi 1998-ci ildə İrəvana gətirilib və hazırda “Soyqırım Muzey-İstitut”da nümayiş etdirilir. Həmin muzeydə İ. Lepsiusun xatirəsinə xüsusi guşə düzəldilmişdir.

Uydurma “erməni soyqırımının müəlliflərindən biri də ingilis Ceyms Braysdır (1838-1922). İxtisasca hüquqsünas olan C. Brays Lordlar Palatasının üzvü və İngilis-Erməni Cəmiyyətinin sədri olmuşdur. O, 1876-cı ildə Qafqaza səyahət etmişdir. 1877-ci ildə Londonda “Transqafqaz və Ararat” kitabını dərc etdirmişdir. 1916-cı ildə isə yenə orada 626 səhifəlik “Osmanlı İmperiyasında ermənilərə münasibət” kitabını “sənədlər toplusu” kimi dərc etdirmişdir. Kitaba xristian missionerlərinin, xristian dövlətlərinin diplomatik nümayəndələrinin uydurduqları “kütləvi erməni qırğınları” barədə saxta sənədlər daxil edilmişdir.

Armin Teofil Veqner (1886-1978) də uydurma “erməni soyqırımının” həyata vəsiqə almasında xüsusi rol oynamışdır. Alman publisisti, şair və fotoqrafı kimi tanınan A. Veqner 1915-1916-cı illərdə Mesopotamiyada sanitar zabiti kimi xidmət etmişdir. O, Türkiyədə erməni qırğınlarının şahidi olduğunu iddia etmişdir Ermənilərin türklərə qarşı törətdikləri qırğınlara aid fotoları da “erməni soyqırımı” kimi qələmə vermişdir. O, çəkdiyi şəkillərin diapozitivlərini nümayiş etdirərək Almaniyanın böyük şəhərlərində “mühazirələr” oxumuşdur. Onun “Qayıtmayan yollar”, “Armeniada”, “Erməni anaları” oçerkləri çap olunmuşdur. A.Veqner Tələt paşanın qatili Soğomon Teyleryanın məhkəməsində müdafiəçi kimi çıxış etmiş və məhkəmənin kitab halında dərc edilən stenoqramına ön söz yazmışdır. O, 1927 və 1967-ci illərdə Ermənistanda olmuşdur. Onun adına İrəvanda küçə vardır. “Soyqırım Muzey-İstitut”da A.Veqnerin qəbrindən götürülmüş torpaq nümayiş etdirilir.

“Erməni soyqırımı”na yaşıl işıq yandıran müəlliflərdən biri də avstriyalı Frans Verfeldir (1890-1945). O,

erməni katoliklərinin təsiri altında olmuşdur. Onun imzası ilə saxta sənədlər əsasında 1934-cü ildə işıq üzü görən “Musa dağda 40 gün” romanı bir çox dillərə tərcümə edilmişdir. Qəribəsi odur ki, həmin kitabı 1999-cu ildə Hakan Sarakul adlı erməni 4 min nüsxə ilə İstanbulda türk dilində dərc etdirmişdir. 2000-ci ildə isə tərcüməçinin iştirakı ilə İrəvanda həmin kitabın təqdimat mərasimi keçirilmişdi.

Diqqəti çəkən odur ki, vaxtilə “erməni soyqırımı ideyasına “xaç atalığı” edən xristian müəlliflərinin törəmələri bu gün də erməni lobbisinin diqqət mərkəzindədirlər. Məsələn, H. Morqentaunun nəvəsi üçüncü Henri Morqentau Kembriç Universitetində çıxış edərək Türkiyəni Almaniyadan nümunə götürməyə (Almaniyanın yəhudi xolokostunu tanımasına işarədir) çağırmışdır. İ. Lepsiusun və A.Veqnerin törəmələri də 24 aprel ərəfəsində İrəvanda “Soyqırım Muzey-İnstitut”a baş çəkirlər.

“Erməni soyqırımı”na həyat vəsiqəsi verən xristian müəlliflərin yalnız bir qismi haqqında söhbət açdıq. Bu gün həmin müəlliflərin saxta əsərləri erməni tədqiqatçıların istinad mənbəyidir və erməni lobbisinin köməyi ilə tərcümə edilib dünyaya yayılır. Bütün bunlarla yanaşı, “erməni soyqırımı”na “xaç atalığı” edən xristian müəlliflərinin də əsl niyyətləri, onların ermənilərdən alət kimi istifadə etmələri barədə tutarlı əsərlər yazılır. İndi ABŞ-da yaşayan bəzi erməni alimləri də etiraf edirlər ki, 1915-ci ildə Türkiyədə ermənilərə qarşı soyqırım törədilməyib və ermənilər Türkiyəni parçalamaq istəyən böyük dövlətlərin siyasətlərinin məkrli siyasətlərinin qurbanı olublar.

Niyə 1923?

Uydurma “erməni soyqırımı”nın konkret olaraq hansı tarixdə baş verdiyini irəli sürmək barədə erməni elmi fikrində yekdil rəy yoxdur. Hələ XX əsrin 60-cı illərinin ortalarında ermənilərin “1915-ci il soyqırımı” kimi dövriyyəyə buraxdıqları tezis sonradan dəfələrlə yeni biçimdə ortaya atılıb. Bu mövzuya aid istər erməni müəlliflərinin, istərsə də ermənilərin sifarişli ilə yazılan kitablarda “erməni soyqırımı”nın müxtəlif modifikasiyalarına rast gəlmək olar. Uydurma “erməni soyqırımı”nı təbliğ edən kitablar (bu mövzuda 1000-dən artıq kitab dərc edilmişdir) arasında Birinci Dünya müharibəsi dövründən bəhs edən kitablar üstünlük təşkil edir. Son vaxtlaradək bu mövzunu təbliğ edən müəlliflərin əksəriyyəti 1915-ci ildə ermənilərin soyqırımı məruz qaldıqlarını iddia edirlər. Bəzi ədəbiyyatlarda isə 1915-1918-ci illərdə ermənilərin “Qərbi Ermənistanda” – yəni Türkiyənin Şərqi Anadolu regionunda ermənilərin yığcam yaşadığı 6 vilayətdə (Ərzurum, Van, Bitlis, Xarput, Diyarbəkir və Sivas) ermənilərin guya soyqırımı məruz qoyulduqları iddia edilir.

1991-ci ildə Ermənistan müstəqillik əldə etdikdən sonra “soyqırım ideoloqları” fikirləşdilər ki, müasir Türkiyə dövlətindən təzminat qoparmaq və ərazi iddiası irəli sürmək üçün “soyqırım” illərini uzatmaq lazımdır. Məhz bundan sonra “1915-1923-cü illərdə ermənilərə qarşı soyqırım” ideyası dövriyyəyə buraxılmışdır.

Qarabağ avantürasının ideoloqlarından biri, on minlərlə günahsız insanın qırılmasının baiskarlarından olan Zori Balayan 2004-cü il aprelin 8-də “Qolos Armeniya” qəzetində dərc etdirdiyi “Növbə” məqaləsində qeyd edirdi ki, indiyədək göstərilən tarixlərin heç biri “erməni soyqırımı”nın bütün dövrlərini özündə əks etdirmir.

Qaniçən Z. Balayan yazır ki, 1915-ci ildə ermənilərin “soyqırımı” məruz qaldığını söyləmək türklərin dəyirmanına su tökmək kimi bir şeydir. O, “erməni soyqırımı”nı inkar edən tədqiqatçılardan birinin arqumentini misal gətirir: “Ermənilər 1915-ci il “soyqırımı”nın tanınması məsələsini qaldırırlar. Kimə məlum deyil ki, 1915-ci il Birinci Dünya müharibəsinin şiddətli dövrüdür və Türkiyə Rusiyaya qarşı müharibə aparır. Kimə məlum deyil ki, Türkiyədə yaşayan ermənilər həmişə Rusiyanın tərəfini saxlayırmışlar. Əgər Türkiyə müharibə dövrünün qanunlarına əsasən “erməni elementlərini” müharibə meydanından köçürmək məcburiyyətində qalıbsa, hansı soyqırımdan söhbət gedə bilər? Bəli, orada qəddarlıq olmuşdur. Lakin hər bir müharibədə olduğu kimi”.

Qaniçən Z. Balayan 24 aprel “soyqırım günü”ndə heç bir qırğın törədilmədiyini etiraf edir. O, bunu 30 illik dəhşətli günlərdən biri hesab edir. Z. Balayan hesab edir ki, ermənilərin “soyqırımı” məruz qaldığı dövr kimi 1893-1923-cü illər götürülməlidir.

Fikrini əsaslandırmaq üçün Z. Balayan yəhudi xolokostunu nümunə çəkir. Yəhudilərin öz xolokostlarını konkret hansısa illə bağlamadıqlarını, geniş şəkildə “yəhudilərin soyqırımı (xolokost)” anlayışını hazırladıqlarını qeyd edir və yəhudi xolokostunun 1933-1945-ci illəri əhatə etdiyini vurğulayır.

Z. Balayan təəssüflə qeyd edir ki, dərc edilən məqalələrdə, rəsmi və qeyri-rəsmi sənədlərdə, ayrı-ayrı çıxışlarda ehkam kimi ermənilərin “1915-ci il soyqırımı” ifadəsi işlədilir. O, 22 noyabr 1988-ci ildə Ermənistan SSR Ali Sovetinin qəbul etdiyi qanunun “1915-ci ildə Osmanlı imperiyasında ermənilərin soyqırımı haqqında” adlandırılmasından da narazıdır. Z. Balayan Ermənistan parlamentinə tövsiyə edir ki, həmin qanunun adında dəyişiklik edilərək “1893-1923-cü illərdə Osmanlı İmperiyasında və Şərqi Ermənistanda ermənilərin soyqırımı haqqında Ermənistan Respublikasının qanun”u kimi yeni redaksiyada müzakirəyə çıxarsın.

Uydurma erməni soyqırımının tarixinin 1923-cü ilədək uzadılmasından məqsəd müasir Türkiyə Cümhuriyyətini suçlamağa hüquqi əsas əldə etməkdən, maddi təzminat qoparmağa nail olmaqdan, ona qarşı ərazi iddiası irəli sürməkdən ibarətdir.

Vaxt gələcək, Ermənistan parlamenti soyqırım iddiasını təkcə 1915-ci ilə bağlamaqdan imtina edəcək və onun müddətini 1923-cü ilədək uzatmaq haqqında qərar qəbul edəcək.

Ermənilər müzakirələrdən nə vaxtadək qaçacaqlar?

Rəsmi Türkiyənin mövqeyi belədir ki, “erməni soyqırımı” ideyası bir araşdırma mövzusu kimi siyasətçilərin deyil, tarixçilərin müzakirə predmetidir. Türkiyə dəfələrlə bəyan edib ki, Osmanlı dövrünün arxivləri xarici ölkələrin, o cümlədən də erməni tarixçilərinin üzünə açıqdır. Lakin erməni tarixçiləri istinad etdikləri “sənədlərin” saxta olmasının sübut olunacağından qorxaraq Türkiyə arxivlərinə üz tutmurlar. Tərəfsiz xarici tədqiqatçılar isə Türkiyə arxivlərində tədqiqat apardıqdan sonra “erməni soyqırımı” iddiasının uydurma olması qənaətinə gəlmişlər və bu səpkidə artıq onlarla kitab dərc edilmişdir.

Son illərdə Türkiyənin xarici ölkələrdəki səfirliklərinin təşəbbüsü ilə erməni və türk tarixçilərinin ayrı-ayrı elm mərkəzlərində görüşləri təşkil edilib. Bir neçə il öncə Çıcaqoda, Miçiqanda, Minesotedə bağlı qapılar arxasında erməni-türk münasibətləri müzakirə edilmişdir. Həmin tədbirlərdə erməni diasporunu təmsil edən tarixçilər müzakirələrə qatılmaqdan adətən imtina etmişlər.

Erməni və türk tarixçilərini bir araya gətirmək üçün 2003-cü ilin dekabrında Vyana Universitetinin təşəbbüsü ilə Türk-Erməni Platforması (TEP) təşkil edilmişdi. TEP-in qurulmasının təşəbbüskarları Vyana Universitetinin tarixçiləri Artyom Ohancanyan, Dieteç Bil və Kerstin Tomenedal idilər. Onlar Türk Tarix Qurumuna və Ermənistan Elmlər Akademiyasına məktub göndərərək bu məsələ ilə bağlı tərəflərin hər birindən 100 sənədin TEP-ə göndərilməsini istəmişdilər. Əldə edilən ilkin razılışmaya görə, TEP-ə göndərilən arxiv materiallarının və digər sənədlərin müzakirəsinə Türkiyə tərəfindən Türk Tarix Qurumunun başqanı professor Yusuf Hacıoğlu və doktor İncan Atılcan, Ermənistan tərəfindən isə İrəvandakı “Soyqırım” Muzey-İnstitutunun direktoru professor Aşot Melkonyan qatılmalı idilər.

45 ildir ki, Vyanada yaşayan A. Ohancanyan Bakıda doğulub. İki yaşında ikən onun ailəsi Bakıdan Tehrana köçüb. A. Ohancanyan 1915-ci il “erməni qırğınları”na aid kitabların müəllifidir. TEP-in digər qurucuları Dister Bil və Kerstin Tomenedal da “erməni məsələsi” üzrə mütəxəssis idilər. Məsələnin mahiyyətinə bələd olan tarixçilər toplantıları “erməni soyqırımı” iddiası adı altında deyil, “Arxiv sənədlərinə görə 1915-ci ildə türk-erməni məsələsi” adı altında müzakirə edəcəkdilər. Razılışmaya görə türk və erməni tarixçiləri əllərində olan sənədləri əvvəlcə TEP-ə göndərəcəklər, o da öz növbəsində Türkiyədən göndərilən sənədləri Ermənistan Elmlər Akademiyasına, Ermənistandan göndərilən sənədləri isə Türk Tarix Qurumuna göndərəcəkdilər. Tərəflər onlara çatan sənədləri araşdırdıqdan sonra yenidən TEP-ə göndərməli və 2004-cü ilin sonunda Ermənistan və Türkiyə tarixçilərinin iştirakı ilə Vyanada tam heyətdə müzakirələrə başlayacaqdılar. İlk olaraq Türkiyənin Vyanaya göndərilən sənədlərə Almaniya və Avstriya-Macaristan imperatorluğunun dövlət arxivlərində saxlanılan və “erməni soyqırımı” iddiasını inkar edən materiallar daxil edilmişdi. Bu sənədlər həmin dövrdə Türkiyədə çalışan səfirlərin, konsulların, hərbi attaşelərin, bankirlərin və başqalarının imzaları ilə arxivlərə daxil olmuş materialları əhatə edirdi.

2004-cü il iyulun 16-da erməni və türk tarixçiləri Vyanada görüşərək arxiv sənədlərini mübadilə etmişdilər. Vyanada keçirilən görüşdə Türkiyəni Türk Tarix Qurumunun rəhbəri Y. Halacoğlunun rəhbərliyi altında tarixçilər təmsil etmişlər. Həmin görüşdə Ermənistanı “Soyqırım” Muzey-İnstitutunun direktoru və Elmlər Akademiyasından bir professor təmsil etmişdilər.

“Soyqırım” Muzey-İnstitutunun direktoru L. Barseğyan və Tarix İnstitutunun direktoru Aşot Melkonyan isə Ermənistan mətbuatının verdikləri açıqlamalarda bildirmişdilər ki, Vyana görüşü barədə əvvəlcədən əldə edilmiş razılığı Türkiyə tərəfinin təmsilçiləri pozduqları üçün onlar bu görüşə qatılmamışlar. Professor A. Melkonyan bildirmişdi ki, onlar danışıqların baş tutması üçün “erməni soyqırımı” faktını deyil, “soyqırımın nəticələrinin aradan qaldırılmasına aid məsələnin müzakirə edilməsini şərt kimi irəli sürmüşlər. Bu isə o demək idi ki, uydurma “soyqırımı” Türkiyə fakt kimi qəbul etməklə yanaşı, onun törədilməsinə görə də təzminat ödənilməsinə öz üzərinə götürməli idi. Erməni tarixçiləri masanın üzərinə qoyulan sənədləri araşdırmaqdan boyun qaçırmışdılar. Çünki bilirdilər ki, tarixdə olmayan faktı sübut etmək olmayacaq. Ona görə də, türk tarixçilərini “soyqırım”ın deyil, guya olmuş hadisə kimi, onun nəticəsini müzakirə etməyə çağırırdılar. Vyana görüşlərinə erməni tarixçilərinin getməmələri bir daha sübut etdi ki, onlar ifşa olunacaqlarından qorxurlar.

Keçən il oktyabrın 10-da Türkiyə və Ermənistanın xarici işlər nazirləri İsveçrənin Sürix şəhərində “Diplomatik münasibətlərin təsis olunması protokolu” və “İkitərəfli əlaqələrin inkişaf etdirilməsi protokolu”nu imzalayıblar. İkinci protokola əsasən erməni, türk, İsveçrə və digər beynəlxalq ekspertlərin iştirakı ilə tarixi müstəvi ilə məşğul olan alt komissiya yaradılmalıdır. Komissiya iki xalq arasında qarşılıqlı etimadın bərpa edilməsinə yönəlmiş, o cümlədən tarixi sənədlərin və arxivlərin qərəzsiz elmi tədqiqi yolu ilə problemlərin dəqiqləşdirilməsi üçün dialoq qurulması və tövsiyələr hazırlanması ilə məşğul olmalıdır. Ermənilərin bu protokola imza atmasını bəzi ekspertlər rəsmi Ermənistanın soyqırım iddiasını şübhə altına alması kimi izah edirlər. Qərb dövlətlərinin bir sıra qəzetləri tarixi araşdırmaq üçün komissiyanın yaradılmasını “soyqırım” iddiasını şübhə altına salan məqalələrlə çıxış etdilər. ABŞ-dakı “Hay Dad” təşkilatının rəhbəri Kiro Manoyan “erməni soyqırımının” ildönümünün 95 illiyinin qeyd olunduğu ərəfədə tarixi sənədlərin araşdırılması üçün komissiya yaradılmasına razılıq verilməsinin “soyqırım” iddiasının tanınmasına qarşı çıxan qüvvələrin əlinə fürsət verdiyini və onların bu fürsətdən istifadə edə bilməmələri üçün erməni diplomatiyasının gücünün səfərbər edilməsinin vacibliyini bildirib.

Sürix protokolları Ermənistan və Türkiyə parlamentlərində ratifikasiya olunsaydı, (hərçənd ki, rəsmi Türkiyə dəfələrlə bəyan edib ki, iki ölkə arasında münasibətlərin normallaşması Ermənistanın Azərbaycan

torpaqlarını işğaldan azad etməsindən sonra mümkün ola bilər) ermənilər tarix komissiyasının fəaliyyətinə hər vasitə ilə mane olacaqlar. Çünki ifşa olunacaqlarından qorxurlar. Ermənilərin ifşa olunmaları onunla nəticələnəcək ki, rəsmi İrəvanın xarici siyasətinin əsas istiqamətinə çevrilmiş uydurma “erməni soyqırımı”nın tanınması prosesinə son qoyulacaq. Ermənistan Türkiyəyə qarşı ərazi və təminat iddiasından əl çəkmək məcburiyyətində qalacaq. Nəticədə ermənilərin saxta və həyasız millət olduqları bütün dünyaya bəlli olacaq.

Nazim MUSTAFA,
AMEA-nın Tarix İnstitutunun elmi işçisi